स चायं गन्धः द्विविधः सुरभिसुरभिश्च । भा० आश्व० ५०अ० अस्य दशविधतोक्ता यथा ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ! । पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् (भेदान्) । इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा । निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत" । तत्रेष्टः १कस्तूरिकादौ, अनिष्टः २विष्ठादौ, मधुरः ३मधुपुष्पादौ, कटुः ४मरिचादौ, निर्हारी ५हिङ्गादौ । संहतश्चित्रगन्धः ६अनेककल्कद्रव्यादौ, स्निग्धः ७सद्यस्तप्तघृतादौ । रूक्षः ८सार्षपतैलादौ । विशदः ९शाल्यादौ, अम्लः १०तिन्तिड्यादौ । तस्योत्कटानुकटत्वादिकः अवान्तरधर्म्मः उद्भूतशब्दे ११८१ पृ० विवृतः ।
तत्र सुरभिगन्धः पञ्चविधः पूजाङ्गम् यथाह कालि०पु० । "गन्धञ्च सम्यक् शृणुतं पुत्रौ ! वेतालभैरवौ ! । चूर्णीकृतो १वा घृष्टो २वा दाहकर्षित ३एव वा । रसः सम्मर्दजो ४वापि प्राण्यङ्गोद्भव ५एव वा । गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च ! तानि गन्धाह्वायानि स्युः स गन्धः प्रथमः १स्मृतः । घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते । घृष्ट्वा, स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः २ । देवदार्वगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः । प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः । स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः३ । स गन्धः करवीबिल्वगन्धिनीतिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते । स सम्मर्दाद्गतो गन्धः सम्मर्द्दज इतीर्य्यते ४ । मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा । गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् ५ । कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे घृष्टे च संस्थिताः । चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र मसर्गादौ प्रयुज्यते । मृगनाभिर्भवेद्घृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः । एवं सर्वस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा । घृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः । गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः । सर्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति क्षणात् । गन्धो मलयजो यस्तु दैवे पैत्रे च सम्मतः । तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः । सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा । कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ ! । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः । त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना । दैवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः । देवायेज्याय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः । गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः । अयं वै कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ" कालि० पु० ६८अ० ।
२कृष्णागुरुणि न० शब्दार्थचि० "नवपरिमलगन्धः केन शक्योवरीतुम्" सा०द० । "गन्धवद्विरन्दनोक्षिता" रघुः । "वर्ज्जयेन्मधुमासं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः" मनुः । ४गन्धवति त्रि० । उद्+पूति+सु+सुरभि+शब्दात् परस्य गन्धस्य बहु० टच् समा० । उत्कटो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः एवं पूतिगन्धिः सुगन्धिः सुरभिगन्धिः । "गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्" वार्त्ति० "एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः यथा सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा सुगन्धिर्वायुरिति" च सि०कौ० । अत्र औपाधिकगन्धवत्त्वात् तथात्वम् शोभना गन्धा गन्धयुक्ताः पदार्थाः सन्त्यस्य सुगन्ध आपण इत्यादौ न" सि०कौ० । "कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य" "सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वाम्" माघः । "आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च" भट्टिः । "अरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् गन्धस्येत्त्वं न भवति विभागेन लक्ष्यत्वादिति जयम० । एवं उपमानपूर्वकस्य तस्येत् समा० पद्मगन्धिः । "प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि" कुमा० लेशवाचकत्वेऽपि इत् समा० । "सूपगन्धि घृतगन्धि भोजनम्" सि० कौ० । देवादौ गन्धदानेऽङ्गुलिविशेषनियमः तन्त्रसारे उक्तो यथा "मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रेण पार्वति ! । दद्याच्च विमलं गन्धं मलमन्त्रेण साधकः" । तत्र देयगन्धस्तु चन्दनकर्पूरकालागुर्वात्मकः यथाह तन्त्रसा० निबन्धे "गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः" तद्योजनप्रकारो गन्धयुक्तिशब्दे दृश्यः ।

गन्धक पु०गन्धोऽस्त्यस्य अर्श० अच् स्वार्थे क । १शिग्रुवृक्षे (सजना) शब्दर० । २स्वनामख्याते उपधातुभेदे तस्योत्पत्तिगुणभेदशोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा